

EXPERIENCIAS

A pegada dos avós

REVISTA GALEGA
DE EDUCACIÓN
PUBLICACIÓN DE NOVA ESCOLA GALEGA

ISSN: 1132-8932

Páx. 52-57

José Manuel Pazos Riveiro

981204009@telefonica.net

Fernando Souto Suárez

fernandosoutosuarez@yahoo.es

Comisión pola Recuperación da Memoria Histórica (A Coruña)

*Todas as fotografías deste artigo pertencen a EAF/Alberto Reino

Hoxe coma onte, os que se sublevaron en contra da República e acabaron con ela din que "todo está atado e ben atado", e impuxeron o terror, a calumnias, a falsificación, a censura, o silencio, o esquecemento (Rodríguez Fer *dixit*). Basta escoitar como ladran os cans do fascismo agora que se remoeron os restos do señor do Val dos Caídos, perseguidos, detidos, torturados, paseados. Pero o silencio bourea desde as gabias, contra os valos, tras das portas.

Cada ano a Comisión da Memoria Histórica da Coruña (CRMH) prepara as súas actividades para transmitir o silencio e a memoria galega das vítimas do fascismo. E en 2011 imaxinamos pasar esa testemuña viva e sagrada das mans dos sobreviventes aos mozos, de avós a netos, da experiencia á aprendizaxe.

Así o fixemos. Analizamos primeiro a armazón legislativa e estatutaria que rexe os camiños da Memoria, e ideamos o proxecto *A pegada dos avós*, un documental que intenta afondar na reflexión e na inqueda por saber sobre o acontecido desde a sublevación de 1936 dun grupo de mozos e mozas nos seus dezoito anos, ata o encontro en distintos escenarios con "avós", persoas adultas que transmiten o silencio do seu sufrimento.

1. AMPARO NORMATIVO

A Lei da Memoria 52/2007 de 26 de Decembro ampara de xeito claro proxectos como o que pretendiamos poñer en marcha. Así, na súa *Exposición de motivos* manifesta literalmente que ... a Lei senta as bases para que os poderes públicos leven adiante políticas públicas dirixidas ao coñecemento da nosa historia e ao fomento da memoria democrática... Máis aínda, no seu Artigo 1.2 establece que ... mediante a presente Lei, como política pública, preténdese o fomento dos valores

e principios democráticos, facilitando o coñecemento dos feitos e circunstancias acaecidos durante a Guerra Civil e a Ditadura...

Pero, se for do caso procurar máis amparo normativo para poñer a andar a idea, os propios Estatutos da Comisión pola Recuperación da Memoria Histórica da Coruña establecen no seu artigo 3 que a existencia desta asociación ten como fins, entre outros, recuperar a memoria histórica de Galiza, porque non pode entenderse o presente e construír o futuro se ignoramos o noso pasado, así como, *recuperar e divulgar a memoria histórica de todos aqueles cidadáns galegos, homes e mulleres, de moi diversas ideoloxías, ...leais á II República..., que foron asasinados, ...foron perseguidos e encarcerados até o exterminio ou tiveron que padecer a emigración e o exilio, tamén na propia terra...*

2. DESCRICIÓN DO PROXECTO

No ano 2011 a CRMH, sempre a partir do amparo normativo citado, dirixe o seu foco de atención, especialmente, aos mozos e mozas, á xente nova á fin, como xeito de asegurar o cumprimento dos fins para os que

foi creada. Así, decide argallar o que considera un modo orixinal de achegarse á mocidade, facela protagonista da historia utilizando, entre outras estratexias, o emprego das TIC como medio de transmisión dos contidos que se pretende dar a coñecer. E aquí é cando toma corpo a idea da elaboración dun documental.

Facer protagonista a mocidade significa outorgarlles aos mozos e mozas a relevancia e importancia que teñen de seu, e suscitar a motivación imprescindible en calquera proceso de aprendizaxe. Pretendíase que fosen eles os protagonistas do filme, no canto de crear simplemente unha ferramenta audiovisual que lles permitise acceder aos saberes que se pretendía que fosen obxecto de transmisión.

O saber debe ser un proceso de descubrimento. Hai xa ben anos que Jean Piaget deixou dito que o saber é unha transformación da persoa, unha adaptación das súas capacidades mediante a asimilación e a acomodación. Asimilación, entendida como a incorporación de novas experiencias ou datos dos esquemas mentais preexistentes do suxeito. Acomodación, interpretada como a modificación deses es-

quemais mentais pola incorporación da nova información.

Lev Semionovich Vygotskyi, pola súa parte, engadiulle a ese proceso dialéctico de aprendizaxe do que fala Piaget en todo proceso evolutivo, a especificidade humana, o ser social. É dicir, a interacción, a vida humana en sociedade, é a que produce o pensamento e a linguaxe.

Desde estes supostos e sen propoñer ningún traballo académico, a directiva da CRMH iniciou a súa estratexia de atraer a mocidade ao coñecemento da memoria histórica cun diálogo entre o presente e o pasado, os mozos e os avós. O saber ha de ser construído en cooperación entre persoas, en interacción, solidariamente. Pero, sen lle negar nin esquecer que ese saber ten un principio de demanda persoal, o motivo de querer saber.

Esta é a parábola da aprendizaxe que, sen ningunha pretensión académica, levou adiante a CRMH:

- Os mozos *queren saber*, hai algo que os aguilloa e os move. Para ben dicir, os mozos senten a falla, o que non saben e *queren saber*.

- *Constitúense en protagonistas da busca*, o descubrimento, que todo saber significa.

- *Constrúen o seu saber, solidariamente, socialmente*. É dicir, organízanse os que non saben, para facer o camiño, e procuran as persoas que saben –as persoas que experimentaron– o que eles non saben: os avós.

Todo o desenvolvemento deste mandato dos Estatutos da CRMH da Coruña tivo o seu fundamento nun proxecto técnico, cinematográfico, que foi debullado polo equipo do cineasta Xosé Abad. Así, en primeiro lugar, seleccionouse un grupo de mozos e mozas do IES Plurilingüe *Adormideras - Durmideiras* da Coruña. Alumnas e alumnos do Bacharelato da modalidade de artes que cursan materias como Cultura audiovisual, Tecnoloxías da Información e Comunicación (TIC), Tecnoloxías da expresión gráfico-plástica e Debuxo artístico.

Comeza o traballo. O alumnado seleccionado elabora/colabora no guión, selecciona os avós dos que aprender do fondo documental de gravacións e entrevistas da CRMH da Coruña, realiza os contactos e entrevistas

con eles e, en definitiva, é o protagonista do filme.

3. A MOCIDADE

Velaí, en síntese brevíssima, o saber e o sentir que os “netos” manifestan en relación ao tema da Memoria. A zona de desenvolvemento próximo desde a que poderán aprender. A razón fundamental, cando non exclusiva, da súa selección deriva do propio ámbito no que A Pegada se inscribe:

- Luís: “*Meu avó e bisavó foron asasinados polos republicanos*”.

- Aitana: “*A miña percepción da memoria histórica é nula*”.

- Xulia: “*Aínda que sexas de dereitas non tes por que identificarte con isto. Podes ter unhas ideas ou outras, pero non tes por que ser un asasino*”.

- Carlos: “*Na casa non falaban destes temas porque non é bo nito de falar*”.

- Carla: “*Comecei neste proxecto para aprender moito del. O que non vén nos libros*”.

- Santi: “*Eu non souben ata hai uns anos que meu avó fora falanxista. Pero el sempre me dicía que era falanxista de ideas non de actos*”. “*Y hasta que fui*

mayor no supe que mi padre, un triunfador, había sido falangista y había estado pegando tiros por ahí”.

• Clara: “En España parece hoxe en día que non queremos recordar e parece que queremos olvidar, soterrar e non pode ser, porque moita xente necesita respostas”.

Estes mozos e mozas buscan “o saber que non está nos libros”, o que está na vida dos antergos, velái “a pegada dos avós”, os que viviron “no ventre da balea”. Mozas e mozos fan un camiño de aprendizaxe no que os coñecementos estarán inzados de sentimentos. Saber de vida.

4. OS AVÓS. O PASADO NON AUSENTE. O PASADO PRESENTE

Estes “avós”, estes adultos, son carne de sufrimento. Fillos de home e muller asasinados pola única causa das súas ideas políticas. O seu saber está sintetizado en entrevistas realizadas polos mozos/as que van aprender.

Mary Luz Villaverde Otero, filla de José Villaverde Velo, Secretario Xeral da Confederación Xeral Galaica da CNT, tallista, director de xornais obreiros, foi detido nos primeiros intres da sublevación. Negouse a ocupar os postos que lle ofreceron os rebeldes na nova Central Obreira Nacional Sindicalista. O seu cadáver apareceu coa cabeza desfeita na praia de Sabón-Arteixo en setembro do 1936.

“Era director de un periódico anarcosindicalista. Daba mítines. Dejó la CNT porque era muy violenta”.

“La figura de mi padre envolvía un misterio (para nosotras sus hijas), pero como en nuestra casa nos hicieron la vida tan bien ... tú (yo) algo sabía de que no tenías padre. No que había muerto, sino que lo habían matado”.

“A mi padre le presentaron la papeleta: si se pasaba a Falange le salvaban la vida, si no... mi

padre quedó en una cuneta. Un falangista amigo vino a nuestra casa para decir si queréis recoger a Pepe Villaverde de donde le dejaron muerto (25 de setiembre 1936 nos campos de Sabón, Oseiro, Arteixo)... allá fueron de noche el abuelo y el tío Joaquín y lo enterraron fuera de los muros de la iglesia porque no querían ningún trato con ella”.

Gabriel Toimil García, fillo de Amada García. (Gabriel faleceu o 2 de Maio de 2014).

“No amencer do 27 de xaneiro de 1938, no castelo de San Filipe, boca da ría de Ferrol, dúas descargas de mosquetóns dos soldados e catro disparos do oficial ao mando do pelotón de fusilamento deron fin á vida de Amada García Rodríguez, de 28 anos, de Mugardos, e sete presos máis... condenados a morte por ter defendido a legalidade republicana en xullo de 1936. Minutos antes da execución, Gabriel, o fillo que Amada parira estando presa pendente de xuízo, foille entregado á súa familia”.

Este é o estarrecedor relato que da execución de Amada escribe o historiador Bernardo Máiz Vázquez. Este relato axuda a comprender o sucedido, porque Gabriel na primeira entrevista cos mozos que queren saber, parece querer desculpase dicindo: “yo te puedo hablar a partir de la muerte de mi madre. Mi infancia no la conocí muy bien. Mi padre puso a mi hermana con él. A mí, con los abuelos”.

“Mi madre, Amada, no era violenta... era católica, apostólica, romana. Iba a misa. La mataron porque era republicana. En el juicio fue acusada por Manuel Vázquez Fariña de ser comunista de acción, que alternaba en mítines y dirigía la palabra alterando a las masas para que cometieran todo tipo de salvajadas. (Pero la verdad es que) este Vázquez Fariña le tiraba los tejos a mi madre y al ver que no conseguía nada prometió ven-

garse. Esa fue la razón de por qué la delató”.

5. A APRENDIZAXE, O SABER CONSTRUÍDO.

O alumnado fala por si mesmo. As súas palabras son un fiel reflexo de que outras moitas iniciativas semellantes deben levarse a cabo para non perder a Memoria, para que as novas xeracións teñan Memoria.

• Luís: “Ver como sufriron chegoume moi dentro. Non pensaba que me ía afectar tanto a historia dos avós. É preciso que se fale do franquismo como o que foi: un período de ditadura no que houbo moita represión e pouca liberdade. Que se denuncie tal como foi”.

• Aitana: “A medida que avanzaba o proxecto, os meus sentimentos cambiaron radicalmente. Pasan da ignorancia á rabia, moita rabia, a medida que avanzabamos e sobre de todo, o día que estivemos con Gabriel, dar-me conta da inxustiza e do medo. Sobre todo, rabia, por dar-me conta do país no que vivo. E que foi non hai tantos anos”.

• Xulia: “É imposible quedar indiferente. Simplemente aparecen as ganas de saber e descubrir máis e darlle xustiza a esas persoas que morreron defendendo unhas ideas brillantes, unhas mentes difíciles de atopar, que morreron por ser fieis aos seus principios”.

• Carlos: “Ten sentido recuperar a memoria aínda que xa pasasen moitos anos, porque hai moita xente que non pode vivir tranquila, que cada día pensa no pai, na nai... o tío. É moi importante para estas familias saber a realidade, (o que sucedeu)”.

• Carla: “Contándonos a súa historia, Gabriel e Mariquiña chegan dentro e dáste conta do que sufríu a xente. Non esperaba que a súa historia me fose afectar tanto”.

- Santi: *“A matanza falanxista foi algo premeditado, calculado, algo que estaba organizado polo goberno. Na sociedade actual non se pode organizar a morte do ser humano. Ninguén pode decidir quen debe vivir e quen non. Iso non é así. Xa aprendín por tres formas distintas que foi o que pasou: por parte dos que realmente o viviron, por parte dos que se documentaron, os historiadores; e pola miña propia parte. Aínda que sexan fontes distintas, todas coinciden en que o que aconteceu e os sufrimentos da xente, iso sucedeu e aínda que o queiran tapar é un feito histórico que non pode ser esquecido”.*

- Clara: *“Quizais a xente moza debería coñecer estas historias ou se cadra, ver un muro cheo de balas para darse conta de que en España pasaron moitas cousas e que pechar os ollos diante delas é unha irresponsabilidade”.*

6. SILENCIO

“O silencio bótase a andar coa vontade manifesta –Mola dixit- de facer desaparecer, de borrar calquera pegada das persoas que foron arrincadas das súas casas ou arrastradas desde a cadea” para seren masacradas por toda caste de asasininos e fascistas.

Houbo e aínda hai unha intención de sementar o terror, mediante a violencia e o silencio extremo, para raspillar a memoria de todas aquelas persoas que participaron, sentiron e loitaron por vivir nunha sociedade máis xusta e libre. E conseguírono. De moitísimos non fica nin ren, esvaéronse e desapareceron. Como se non existisen.

O silencio impera. Van alá tres cuartos de século e segue sendo imposible, en moitos casos, recoller datos e referencias do acontecido, nin orais nin escritos, oficiosos nin oficiais. Moi frecuentemente destruíronse os arquivos da Falanxe, os da policía de provincias, os rexistros dos cárceres, os dos Gobernos

Cívís. Mesmo os concellos se desfizeron de toda a documentación e remataron por vender ese papel ao peso!!! Aínda hoxe se atranca e rexeita a consulta de Rexistros Cívís e arquivos do Exército e da Garda Civil.

Os tres parágrafos precedentes son un apartado do relatorio *O pasado non ausente. A pegada do franquismo, 1936 – 2018. Horror, sufrimento e silencio*, que os autores deste artigo presentaron no curso sobre Memoria Histórica para traballadores/as do Concello da Coruña, futuros responsables da Oficina de Atención ás Vítimas, curso patrocinado pola Cátedra da Memoria Histórica da Universidade da Coruña.

Ten o seu aquel incluílo aquí, porque o silencio forma parte da traxedia da sublevación; máis aínda, é a sublevación que non acaba e que non rematará se non se cumpre o mandato que emite o relator da ONU, o 18-IX-2018, para que se substancie e estableza a Verdade, a Xustiza e a Reparación. Manda-

©EAF/ Alberto Reino

to que, explicitamente, di que se ten que satisfacer o dereito das vítimas, de toda caste, a saber dos restos dos seus parentes, recuperados de tanta gabia, pozo ou tapia.

O silencio e a deturpación da verdade do acontecido na sublevación é tan atroz coma teimuda. Temos, neste documento, dúas testemuñas:

- *A do xuíz Baltasar Garzón*, denunciando a inxustiza da que el mesmo foi vítima sendo apartado da carreira xudicial por querer saber.

- *A deturpación que Gabriel Toimil fai da súa nai, Amada García*. Basta contrastar a súa versión coa exhaustiva investigación que realizou Bernardo Máiz Vázquez no libro que se cita na bibliografía.

Velaí o exacto sentido e fondo valor da Recuperación da Memoria Histórica, a razón de ser de empresas coma esta da *Pegada dos Avós*: dar a coñecer o pasado para que nunca máis se repita.

Para máis información sobre a experiencia: www.apegadadosavos.com (acceso do 13/12/2019).■

- ABAD, X. (2013). *A pegada dos avós*. A Coruña, EAF Producións.
- BEEVOR, A. (2005). *La guerra civil española*. Barcelona: Crítica.
- CASTILLA DEL PINO, C. (1984). *Introducción a la Psiquiatría I y II*. Madrid: Alianza Editorial.
- CASTILLA DEL PINO, C. (2000). *Teoría de los sentimientos*. Barcelona: Tusquets Editores.
- DIEGUEZ CEQUEL, UXIO-BREOGÁN (coord.). (2018). *Represión franquista e Memoria Histórica alén e aquén mar. Pasado e presente*. A Coruña: UDC-Cátedra da Memoria Histórica
- FERNÁNDEZ, E. (ed.). (2009). *A fuxida do Portiño. Historia, Memoria e Vítimas*. Vigo: A Nosa Terra.
- GRANDÍO, E. (2004). *Política e provincia. A Deputación da Coruña na IIª República*. Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.
- GRANDÍO, E. (coord.). (2006). *Anos de Odio. Golpe, represión e Guerra Civil na provincia da Coruña, (1936-1939)*. A Coruña: Editorial da Deputación Provincial.
- GRANDÍO, E. (coord.). (2011). *Vixiados. Represión, investigación e vixiancia na Galicia da Guerra Civil (1936- 1939)*. Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.
- LAMELA, L. (1991). *Pepe Miñones, Un crimen en la leyenda (1900-1936)*. Sada: Edicións do Castro.
- MÁIZ VÁZQUEZ, B. (2017). *Amada García e os seus arredores*. Ferrolterra: Ed. Embora.
- MORADIELLOS, E. (2000). *La España de Franco (1939-1975). Política y Sociedad*. Madrid: Síntesis.
- PEREIRA, D. e FERNÁNDEZ, E. (2006). *O movemento libertario en Galiza 1936-1976*. Vigo: A Nosa Terra.
- PIAGET, J. (1983). *El lenguaje y el pensamiento en el niño*. Buenos Aires: Ed. Guadalupe.
- PRESTON, P. (2011). *El holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona: Debate.
- Proxecto Nomes e Voces. (2011). *Represión franquista na provincia de A Coruña*. Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.
- RAGUER, H. (2001). *La pólvora y el incienso. La Iglesia y la Guerra Civil española, 1936-39*. Barcelona: Península.
- RUÍZ-VARGAS, J.M. (2006). "Trauma y memoria de la Guerra Civil y de la dictadura franquista". *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, 6.
- SANTOS JULIÁ, (Coord). (2006). *República y Guerra Civil en España (1931 - 1939)*. Madrid: Espasa.
- VELASCO SOUTO, C. F. (2011) "Memoria histórica e represión franquista na Galiza". *Murguía, Revista Galega de Historia*, 23/24, 73-96.
- VELASCO SOUTO, C. F. (2012). *Franquismo serodio e Transición democrática na Galiza, 1960-1981*. Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.
- VYGOTSKY, LEV S. (1973). *Pensamiento y Lenguaje*. Buenos Aires: Editorial La Pléyade.
- VV.AA. (1995). "As horas secuestradas. Vida cotiá no franquismo". Vigo. *Semanario A Nosa Terra, Cadernos de Pensamento e Cultura*, nº 18.